

błędy w przypisach. Poważniejszy zarzut związany jest z faktem, iż autor bez podania źródła przynajmniej w dwóch przypadkach wykorzystał wyniki cudzych badań, natomiast sposób, w jaki to zrobił, jest co najmniej wątpliwy etycznie. Niestety, biorąc pod uwagę powyższe, wypada jedynie dodać, że praca Wiesława Bolesława Łacha okazała się przedsięwzięciem zdecydowanie nieudanym i że „bunt” gen. Lucjana Żeligowskiego nadal czeka na solidną, opartą na aktualnych badaniach naukowych monografię.

Dariusz Fabisz
Zielona Góra

Aleksandr Leonidowicz Kuźminych, Siergiej Igoriewicz Starostin, *Polaki w Wołogodzkiej oblasti: riepriessii, plen, spiecposielenije (1937–1953 gg.)*, Izd. „Driewnosti Siewiera”, Wołogda 2014, ss. 640 (wkładka ilustracyjna)

Obszerna literatura historyczna, traktująca o martyrologii obywateli II Rzeczypospolitej na Wschodzie po 17 IX 1939 r., wzbogaciła się o ważną publikację, wydaną przy wsparciu Konsulatu Generalnego RP w Sankt Petersburgu. Dotyczy ona tylko jednego regionu byłego ZSRS, jednak ważnego w geografii Archipelagu GUŁag — miejsca koncentracji licznych łagrów i miejsc przymusowego osiedlenia, kolonii karnych oraz wielu instytucji sowieckiego systemu represji.

Tytułowy Obwód Wołogodzki to północno–zachodnia część Rosji europejskiej, rozciągająca się od jeziora Onega i zakola górnej Wołgi na zachodzie po ujście Suchony (górny bieg Dwiny) na wschodzie¹. Na m.in. ziemię wołogodzka w latach 1937–1938 zsyłano tych Polaków, obywateli sowieckich, którzy w rozległej czystce narodowościowej — tzw. operacji polskiej — uniknęli *wysszej miery nakazania*. Po agresji z września 1939 r. dołączyli do nich obywatele polscy z ziem rozgrabionej Rzeczypospolitej — deportowani (*spiecpieriesielency*), więźniowie skazani na obozy pracy poprawczej, jak też jeńcy wojenni, a w latach 1944–1945 żołnierze podziemia niepodległościowego i różnorakie „elementy kontrewolucyjne”.

Badania nad tematyką miejsca Obwodu Wołogodzkiego w sowieckim systemie represji prowadzone były już w okresie sowieckim, począwszy od lat sześćdziesiątych. Jednak wówczas ich przedmiotem był wyłącznie ruch antyfaszystowski w zlokalizowanych tu licznie niemieckich obozach jenieckich². Kwestię swoistej specjalizacji tego obwodu jako miejsca zsyłek, lokowania obozów GUŁag i jenieckich podnieśli jako jeden z zasadniczych wątków autorzy wydanej w 1994 r. broszury na temat losów Obwodu Wołogodzkiego w latach wojny 1941–1945 i w okresie bezpośrednio powojennym³. Stała się ona wówczas wydarzeniem, jako że podobnego typu badania regionalne były w historiografii rosyjskiej rzadkością — poza kwestią jeńców wojennych państw Osi, która doczekała się już wcześniej kilku wartości-

¹ W podziale administracyjnym Związku Sowieckiego do 1937 r. funkcjonował Obwód Północny, podzielony na mocy decyzji Centralnego Komitetu Wykonawczego Rad z 23 IX 1937 r. na dwa nowe obwody: Archangielski i Wołogodzki.

² Por. A. S. Błank, *Nacyonalnyj komitet „Swobodnaja Giermanija” — centr antyfaszystowskiej bor’by niemieckich patriotow. 1943–1945*, Wołogda 1963; A. Błank, B. Lewiel, *Nasz cel — swobodnaja Giermanija. Iz istorii antyfaszystowsko dwiżenija „Swobodnaja Giermanija” 1943–1945 gg.*, Moskwa 1969.

³ W. B. Konasow, W. W. Sudakow, *Echo minuwszej wojny*, Wołogda 1994.

wych opracowań⁴. W oparciu o te pierwsze doświadczenia w Wołogodzkiem Instytucie Prawa i Gospodarki ukształtował się zespół badawczy, który zaczął systematyczną pracę nad tematyką regionalnych aspektów sowieckiego systemu represji. W pierwszych latach koncentrował się na szeroko rozumianej kwestii obozów dla niemieckich jeńców wojennych⁵ — co umożliwiło z jednej strony znaczne zliberalizowanie zasad dostępności do materiałów archiwalnych, z drugiej pozyskanie na ten cel środków finansowych z Niemiec. Rezultatem było wydane w 2008 r. w niewielkim nakładzie dwutomowe opracowanie materiałowe poświęcone obozom jenieckim na terenie Obwodu Wołogodzkiego w latach drugiej wojny światowej. Jego ogromny rezonans, w szczególności w Niemczech, skłonił autorów do przygotowania drugiego wydania, skorygowanego i poszerzonego o stabelaryzowany szeroki materiał statystyczny⁶.

Dwóch spośród trzech autorów tej publikacji przygotowało omawiany tom o Polakach (obywatelach polskich) w Obwodzie Wołogodzkiem, włączając do niego poszerzony wątek polski (jeńców wojennych) z wcześniejszego opracowania⁷. Obaj to stosunkowo młodzi ludzie, ale już o znaczącej pozycji w środowisku naukowym — zarówno mogący się pochwalić dużym dorobkiem drukowanym prof. Aleksandr Kuzminych⁸, jak i były pułkownik służby

⁴ Por. np. W. P. Galickij, *Wrażeskie wojennoplennyje w SSSR (1941–1945 gg.)*, „Wojenno–istoriczeskij żurnal” 1990, nr 9; idem, *Problema wojennoplennych i otnoszenie k niej Sowjetskogo gosudarstwa*, „Sowjetskoje gosudarstwo i prawo” 1990, nr 4; W. B. Konasow, *Grif siekritnosti sniat. K istorii wojennoplennych w SSSR*, Wołogda 1991.

⁵ Sieć obozów jenieckich w Obwodzie Wołogodzkiem w szczytowym okresie obejmowała 8 obozów zasadniczych, 32 podobozy (oddziały obozowe), 9 szpitali specjalnych oraz tzw. kolumnę roboczą i batalion roboczy. Zob. „Karta. Rossijskij niezawisimyj istoriczeskij i prawozaszczitnyj żurnal”, Riazan [1995], nr 10–11, s. 65 (mapa). Przetrzymano w nich co najmniej 60 tys. jeńców wojennych, w zdecydowanej większości Niemców. Do systemu obozów wołogodzkiech trafiły m.in. tysiące jeńców bitwy stalingradzkiej, w tym także dowódca rozbitej w jej trakcie 6 Armii feldmarszałek Friedrich von Paulus.

⁶ A. L. Kuźminych, S. I. Starostin, A. B. Syczow, *„Tiepier’ ja pribyl na kraj swieta...”*, t. I: *Iz istorii ucziżdzenij dla sodierżanija inostrannyh wojennoplennych i intiernirowannyh w Wołogodskoj oblasti (1939–1949 gg.)*. *Oczierki i dokumenty*, t. II: *Inostrannyje wojennoplennyje i intiernirowannyje, umierszije w Wołogodskoj oblasti w 1943–1949 gg.*, wyd. 2–je, Wołogda 2009 [wersja niemieckojęzyczna: *„Nun bin Ich am Ende der Welt...”*: *aus der Geschichte der Spezialeinrichtungen für ausländische Kriegsgefangene und Internierte der Region Vologda (1939–1949)*. *Skizzen und Dokumente*, Vologda 2009]. Por. moją recenzję: „Dzieje Najnowsze” 2010, nr 4, s. 174–180.

⁷ Łączność obu tych edycji podkreśla jednakowa wyklejka: mapa *Uczriżdzenija dla sodierżanija inostrannyh wojennoplennych i intiernirowannyh Wołogodskoj oblasti. 1939–1949 gg.*, opracowana w identyczny sposób.

⁸ Aleksandr Kuźminych (ur. 1977), historyk, absolwent Wołogodzkiego Państwowego Instytutu Pedagogicznego, w 2014 r. profesor w Katedrze Filozofii i Historii Wołogodzkiego Instytutu Prawa i Gospodarki Federalnej Służby Więziennictwa (*Fiedieralnaja Służba Ispolnienija Nakazanij*). Autor ponad stu publikacji naukowych, w tym m.in.: *Wojennoplennyje i siewierianie: stanowlenie dialoga (1939–1949 gg.)*, „Otieczestwiennaja istorija” 2005, nr 2; *Inostrannyje wojennoplennyje Wtoroj mirowoj wojny na Jewropiejskom Siewierie SSSR (1939–1949 gg.)*, Wołogda 2005; *Teorija i praktika sudiebnoho priესledowanija inostrannyh wojennoplennych wtoroj mirowoj wojny (po matieriałam Archangielskoj i Wołogodskoj oblastiej)*, w: *Ugołownoje nakazanie w Rossii i za rubieżom: teorija i praktika. Sbornik matieriałow*, cz. 2, Wołogda 2005; *Niemieckije wojennoplennyje w SSSR: socyalno–psichologiczeskij aspekt problemy*, „Nowaja i nowiejszaja istorija” 2006, nr 1; *Normatiwno–prawowoje regulirowanije rieżyma wojennogo plena: opyt rietrospektiwnogo analiza*, „Wiesticnik Instituta” 2007, nr 1; *Priestuplenie. Nakazanije. Isprawlenie; Opieratiwno–sledstwiennaja rabota s inostrannymi wojennoplennymi w lagierach Jewropiejskowo Siewiera SSSR. 1939–1949 gg.*, „Nowyj Czasowoj” 2006, nr 17–18 [współautor S.I. Starostin]; *Organy wnutiennych dieł i isprawitielno–trudowije ucziżdzenija Woło-*

wewnętrznej, obecnie wysoki urzędnik obwodowej filii resortu i zarazem pracownik naukowy dr Siergiej Starostin⁹.

Prezentowana praca składa się ze *Wstępu*, trzech części w podziale merytorycznym oraz *Epilogu*. Każda z części zawiera obszerny tekst wprowadzający, będący swego rodzaju zarysowaniem problemu, który następnie jest ilustrowany w postaci przytaczanych *in extenso* dokumentów i materiałów, wytworzonych przez centralny i terenowy (wołogodzki) system zinstytucjonalizowanych represji. W częściach merytorycznych skrupulatnie wykorzystane zostały lokalne archiwa i wcześniejsza rosyjska historiografia tematu, powstała głównie w ramach programów badawczych wołogodzkiej uczelni i placówek oświatowo–muzealnych, natomiast nic ponadto. Nie jest to wielką wadą, gdyż historiografia powszechna faktycznie nie dotyczy tematyki regionalnej (wołogodzkiej) i mogła mieć zastosowanie jedynie w kwestiach tzw. tła czy też zbrodniczości całego państwa, co wniosłoby niewiele nowego. Każdą z części zaopatrzone w spis ustalonych na podstawie archiwaliów nazwisk Polaków (obywateli polskich), poddanych wskazaniem rodzajowi represji. Całość uzupełnia bibliografia, indeksy nazw geograficznych i osób, wykaz skrótów oraz obszerny aneks ilustracyjny (zdjęcia, faksymile dokumentów, schematy).

Zakwalifikowanych do tomu ponad dwieście dokumentów pochodzi z rosyjskich archiwów centralnych — Archiwum Państwowego Federacji Rosyjskiej, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego i Muzeum Wojskowo–Medycznego Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej oraz kilku archiwów obwodowych (wołogodzkiej). W partiach wprowadzających do poszczególnych części oraz w przypisach wykorzystano dokumenty publikowane, jak też memuarystykę i literaturę przedmiotu, głównie rosyjskojęzyczną. *Bibliografia* uwzględniła kilka pozycji w języku polskim, ale ich wpływ na teksty autorskie był znikomy. Zawiera ponadto trzy tłumaczone z języka polskiego wydawnictwa memuarystyczne, w tym natrętnie przywoływany niemal we wszystkich publikacjach rosyjskich traktujących o Armii Polskiej w ZSRS bałamutny, nieuczciwy pamiętnik rotmistrza Jerzego Klimkowskiego¹⁰.

Część pierwsza, dotycząca dokonanego w latach 1937–1938 ludobójstwa na Polakach, obywatelach sowieckich, jest zdecydowanie najmniejsza. Składa się na nią zwięzłe słowo wprowadzające oraz zaledwie dwa dokumenty. Pierwszy z nich to ponurej sławy rozkaz nr 00485 komisarza ludowych spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa z 11 VIII 1937 r., na podstawie którego wymordowano od 110 do 140 tys. Polaków, obywateli sowieckich; drugi to pochodzące z tego samego dnia również podpisane przez Jeżowa tajne obszerne opracowanie o „faszystowsko–powstańczej, szpiegowskiej, dywersyjnej, defetystycznej i terrorystycznej działalności wywiadu polskiego w ZSRS”, przesłane do komisarza ludowych spraw wewnętrznych republik związkowych jako uzasadnienie „operacji polskiej”, jej skali i wagi.

godskoj oblasti (1937–1953 gg.). Niezwiastyje stranicy istorii. Dokumenty i materiały, t. I–II, Wołogda 2012 [współautor S. I. Starostin].

⁹ Siergiej Starostin (ur. 1971), absolwent Moskiewskiej Państwowej Akademii Prawa, w 2014 r. zastępca szefa Wydziału Zespołów Specjalnych (*spiecfondow*) i Rehabilitacji Ofiar Represji Politycznych Centrum Informacyjnego Zarządu MSW Rosji ds. Obwodu Wołogodzkiego, autor ponad dwudziestu publikacji naukowych; m.in. współpracował z Ośrodkiem KARTA przy wydaniu tomu XVII „Indeksu Represjonowanych” — *Deportowani w obwodzie wołogodzkiem. Alfabetyczny wykaz 14.226 obywateli polskich wywiezionych w 1940 roku z zachodnich obwodów Białoruskiej SRR i Ukraińskiej SRR*, Warszawa 2005.

¹⁰ J. Klimkowskij, *Ja był adiutantom gienierala Andiersa*, Moskwa 1991 (wyd. polskie — Warszawa 1959).

Zakwalifikowano więc do druku tylko dokumenty od wielu lat znane¹¹ (co autorzy wyboru rzetelnie zaznaczyli), także z historiografii polskiej¹², pomijając przekazy dotyczące tytułowego Obwodu Wołogodzkiego. Takiego podejścia nie wytłumaczyli autorzy w słowie wprowadzającym, w którym sami powołują się na liczne zachowane dokumenty traktujące o represjach wobec sowieckich Polaków na terytorium Obwodu. Dokumenty te wykorzystano we wprowadzeniu, posłużyły też one do zestawienia trzech ważnych tabel, niejako zastępujących brak dokumentacji ze szczebla obwodu¹³. Były też podstawą sporządzenia zamykającego tę część *Spisu imiennego obywateli, represjonowanych na terytorium Obwodu Wołogodzkiego w trakcie „operacji polskiej” lat 1937–1938*. Zawiera on 344 rozbudowane biogramy¹⁴ ofiar operacji w Obwodzie Wołogodzkiem, jednak bez zaznaczenia koordynat archiwalnych pochodzenia zawartych w nich informacji — podobnie jak i w wypadku innych zamieszczonych w tomie spisach ofiar represji.

Część druga dotyczy polskich jeńców wojennych i internowanych, przetrzymywanych na terytorium Obwodu Wołogodzkiego w obozach i szpitalach specjalnych w latach 1939–1948. Składa się na nią obszerne słowo wprowadzające oraz 108 dokumentów, wykaz polskich jeńców obozu griażowieckiego represjonowanych z powodów politycznych i cztery aneksy: krótkie informacje o obozach dla jeńców wojennych i internowanych w Obwodzie Wołogodzkiem; krótkie informacje o szpitalach specjalnych dla jeńców wojennych i internowanych w Obwodzie Wołogodzkiem; spis polskich jeńców wojennych i internowanych zmarłych w Obwodzie Wołogodzkiem w latach 1943–1946; wykaz miejsc pochówku Polaków jeńców wojennych i internowanych, zmarłych na terytorium Obwodu Wołogodzkiego.

Tematyka obozów wołogodzkich znana jest głównie z zakrojonego na szeroką skalę tomu zawierającego starannie opracowaną i skomentowaną podstawową dokumentację na temat obozów jenieckich na terenie Związku Sowieckiego w całym okresie wojny światowej i dzieściolecia powojennego¹⁵. Jak wyżej wspomniałem, w szczegółach opracowany został tylko jeden z jej wątków, dotyczący niemieckich jeńców wojennych przetrzymywanych w obozach na terytorium Obwodu¹⁶. Dotyczył on także Polaków, zmobilizowanych do Wehrmachtu z terenów II Rzeczypospolitej włączonych w granice Rzeszy, która to kwestia w niniejszym wydawnictwie została uwzględniona na podstawie zasadniczo zbieżnej dokumentacji.

¹¹ Por.: *Butowskiy poligon 1937–1938 gg. Kniha pamiati žertv političeskich riepriessij*, Moskwa 1997, s. 353, 354; A. P. Sudopłatow, *Tajna ja žyżn gienierala Sudopłatyowa: prawda i wymysły o mojom otce*, kn. I, Moskwa 1998, s. 366–393.

¹² Por.: *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim. Dokumenty z centrali*, oprac. T. Sommer, Warszawa 2010; T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Warszawa 2014; N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.

¹³ Tabele te to: *Osądzeni przez Trójkę NKWD Wołogodzkiego Obwodu (UNKWD) w latach 1937–1938 z rozbiem na numery i daty protokołów*; *Osądzeni w „porządku albumowym” w Obwodzie Wołogodzkiem na podstawie rozkazu NKWD ZSRR nr 00485 z rozbiem na numery i daty protokołów*; *Osądzeni przez Trójkę Specjalną NKWD Obwodu Wołogodzkiego (UNKWD) w październiku 1938 r.* Tylko w ostatniej z tych tabel wyodrębniono narodowość ofiar. Tzw. porządek albumowy polegał na tym, iż orzekające „trójki” i „dwójki” z uwagi na ogromną skalę zadań już nawet nie zatwierdzały do wykonania wyroków poszczególnych spisów ofiar, ale zestawienia takich spisów.

¹⁴ Nazwisko, imię i patronimik, data urodzenia, narodowość, miejsce zamieszkania, data aresztowania, data osądzenia i organ osądzający, sentencja wyroku, data zamordowania, data i instytucja rehabilitująca.

¹⁵ *Wojennoplennyje w SSSR 1939–1956. Dokumenty i materiały*, red. M. M. Zagorulko, Moskwa 2000 (118 ark. wyd.).

¹⁶ A. L. Kuźminych, S. I. Starostin, A. B. Syczow, „*Tiepier' ja pribył na kraj swieta...*”.

Martyrologia polskich jeńców wojennych i internowanych w Obwodzie Wołogodzkiem miała kilka odsłon. Pierwsza z nich przypada na okres jesieni 1939 r., kiedy w ramach sieci dla polskich jeńców wojennych, utworzonej na bazie kompleksów cerkiewnych oraz domów wypoczynkowych i sanatoriów NKWD, prowizorycznie przystosowanych dla potrzeb przetrzymywania polskich jeńców wojennych, znalazły się dwa obozy wołogodzkie — Griazowiecki i Zaonikijewski¹⁷. Trafiło do nich ponad 6,5 tys. jeńców, głównie szeregowców i podoficerów.

W ramach porządkowania „kontyngentu” Obóz Zaonikijewski początkowo rozpatrywano jako miejsce koncentracji wyższych oficerów Wojska Polskiego¹⁸, ale ostatecznie tę funkcję przejął Obóz Starobielski. Do Griazowca jako obozu rozdzielczego trafiło 3099 polskich jeńców wojennych, z których pod koniec pierwszej dekady października 1939 r. do zwolnienia zakwalifikowano 2593 osoby (szeregowcy i podoficerowie), 47 skierowano do Starobielska (generałowie, oficerowie, urzędnicy), 215 do Ostaszkowa (policjanci, żandarmeria, służba więzienna, wywiadowcy i kontrwywiadowcy), 15 błędnie w nim umieszczonych uchodźców cywilnych oddano do dyspozycji wołogodzkiego Obwodowego Zarządu NKWD, a 229 osób pozostawiono w obozie, który od tej pory stał się jednym z ośrodków gromadzących jeńców przeznaczonych do wydania stronie niemieckiej.

Część skoncentrowanych w obu obozach wołogodzkich szeregowców i podoficerów Wojska Polskiego po kilku tygodniach wydana została Trzeciej Rzeszy w ramach wymiany jeńców, część trafiła do obozów pracy, pozostali zaś — głównie mieszkańcy wschodnich województw Rzeczypospolitej pochodzenia białoruskiego i ukraińskiego — zostali zwolnieni do domów. W konsekwencji oba obozy w listopadzie 1939 r. przeszły w stan „zakonserwowania”, prawdopodobnie w oczekiwaniu na fińskich jeńców wojennych. Ponieważ tylko nieliczni żołnierze fińscy dostali się w trakcie wojny zimowej do niewoli (577 osób), do ich krótkotrwałego przetrzymywania w zupełności wystarczył Obóz Griazowiecki¹⁹.

Okresu do listopada 1939 r. dotyczy sześć dokumentów. W szczególności interesujące są dwa ostatnie, dotyczące procedury rozładowywania obozów i postępowania z rzeczami skonfiskowanymi jeńcom bądź pozostałymi po zmarłych. Wynika z nich, iż część „kontyngentu” przekazano zapewne do więzienia w Baranowiczach — a więc potencjalnie kilka miesięcy później jeńcy ci, przekwalifikowani na więźniów, mogli znaleźć się na tzw. liście białoruskiej.

Nową polską kartę Obozu Griazowieckiego zaczęto zapisywać w połowie czerwca 1940 r., kiedy to — po opróżnieniu go z jeńców fińskich — na podstawie decyzji centrali NKWD ZSRS trafili do niego polscy jeńcy wojenni ocaleli z zagłady trzech obozów specjalnych w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku, wcześniej przebywający w Obozie Juchnowskim (Pawliszczew Bor); łącznie 394 osoby. Okres ich pobytu w obozie, trwający do lipca 1941 r., jest stosunkowo dobrze znany ze wspomnień²⁰ i opracowań²¹. Niemniej publikacja historyków wołogodzkich

¹⁷ Określany też w dokumentach proveniencji centrali NKWD jako Obóz Wołogodzki.

¹⁸ „Rozmieścić [...] generałów, podpułkowników, wysokich urzędników państwowych i wojskowych w obozie zaonikijewskim” — z projektu uchwały Komisji KC WKP(b) w sprawie polskich jeńców wojennych z 2 X 1939 r., *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. I: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny. Sierpień 1939–marzec 1940*, Warszawa 1995, dok. 35, s. 126.

¹⁹ Szerzej w tej kwestii zob. W.P. Galickij, *Finskije wojennoplennyje w lagierach NKWD 1939–1953 gg.*, Moskwa 2002.

²⁰ Z. Berling, *Wspomnienia*, t. I: *Z łagrów do Andersa*, Warszawa 1990; J. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, Warszawa 1990; Z. Peszkowski, *Wspomnienia jeńca Kozielska*, Warszawa 1992; *Świadkowie przeżyć sowieckich 1939–1946*, oprac. Z. S. Siemaszko, Londyn 1999 (wspomnienia Z. Słoty).

²¹ Zob. np. P. Żaroń, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa–Londyn 1994, s. 136–141; N. S. Lebidiewa, *Katyń: priestuplenije protiv czelawieczestwa*, Moskwa 1994, s. 266–

wnosi wiele interesującego materiału, uzupełnień faktograficznych — m.in. w kwestii trwających przez cały okres niewoli przesłuchań jeńców, pracy politycznej nad ich „reedukacją”, nielegalnych form samoorganizowania się jeńców, ich stosunków z wartownikami i miejscową ludnością, stanu sanitarnego w obozie, funkcjonowania lazaretu i zorganizowanego dodatkowo, w warunkach jego ogromnego przepełnienia, szpitala na sto łóżek.

Tematyki tej dotyczy osiemdziesiąt zamieszczonych w tomie materiałów, w tym pięć fragmentów wspomnień polskich jeńców wojennych przetrzymywanych w Griazowcu bądź dotyczących Obozu Griazowieckiego (Józefa Czapskiego, Henryka Gorzechowskiego, Ryszarda Stillera) oraz wyższych wojskowych organizatorów Armii Polskiej w ZSRS (Władysława Andersa, Zygmunta Szyszko-Bohusza).

Dokumentacja ta częściowo pochodzi z archiwum obwodowego przedstawicielstwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych RF, częściowo zaś są to przedruki z trzech wcześniejszych wydawnictw dokumentarych, w których zawarte są także informacje o obozach wołogodzkich²². Nowo wprowadzone do obiegu naukowego materiały obwodowe w dużym stopniu poszerzają i uszczegółwiają dotychczasową wiedzę na temat życia codziennego jeńców w Obozie Griazowieckim i potwierdzają opinię o mniej dolegliwych warunkach przebywania w nim — w stosunku do innych miejsc przetrzymywania polskich jeńców wojennych i internowanych, w szczególności do Północnego Obozu Kolejowego²³. Naświetlają z punktu widzenia władz obozowych wiele epizodów (konfliktów, spektakularnych wydarzeń) znanych dotąd ze wspomnień. Ważnym uzupełnieniem dotychczas znanej dokumentacji jest tabelaryczne zestawienie bardzo szczegółowych informacji o 1170 jeńcach wojennych i internowanych w Obozie Griazowieckim według stanu na koniec lipca 1941 r. (dok. 75), a także spis 54 osób, z różnych względów nieobjętych poborem (dok. 80)²⁴.

W końcowym okresie pobytu w Obozie Griazowieckim ocalałych z zagłady jeńców polskich (lato 1941 r.) przejściowo zaczęto lokować w nim także internowanych wojskowych francuskich oraz kilku angielskich i belgijskich.

Po wybuchu wojny sowiecko-niemieckiej i podpisaniu 30 VII 1941 r. polsko-sowieckiego układu normalizacyjnego (tzw. Układ Sikorski-Majski) Obóz Griazowiecki stał się jednym z podstawowych miejsc działalności komisji rekrutacyjnych tworzonej na terenie ZSRS Armii Polskiej — obok Suzdalskiego, Jużskiego i Starobielskiego.

Kolejna „polska” odsłona w dziejach obozów wołogodzkich przypadła na okres po przesileniu w wojnie na froncie wschodnim, gdy zaczęto kierować do nich jeńców niemieckich, a wśród nich Polaków zmobilizowanych do Wehrmachtu z ziem anektowanych do Rzeszy²⁵.

278; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997, s. 226–233; S. Jacyński, *Ocaleni od zagłady. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012; idem, *Obóz w Griazowcu*, w: *Obozy jenieckie NKWD IX 1939–VIII 1941*, Warszawa 1995, s. 89–99.

²² *Katyń. Mart 1940 g.–Sientiaabr' 2000 g. Rasstriel. Sud'by żywych. Echo Katyni*, sost. N. S. Lebediewa i drugije, Moskwa 2001; „Russkij Archiw”, t. XIV: *Wielikaja Otieczestwiennaja. SSSR i Polska: 1941–1945*, Moskwa 1994; *Katynskije gołosa*, sost. N. S. Lebediewa, „Nowyj mir” 1991, nr 2.

²³ Gdzie śmiertelność wśród Polaków przetrzymywanych w miejscach izolacji Obwodu Wołogoskiego była relatywnie najwyższa (s. 113).

²⁴ W tym 24 deklarujących chęć przyjęcia obywatelstwa sowieckiego, 14 zdyskwalifikowanych przez komisję poborową z uwagi na niemieckie pochodzenie, 13 chorych w stopniu uniemożliwiającym pobór, 3 pozbawionych praw obywatelskich przez sądy polskie.

²⁵ Od marca 1943 r. jako obóz oficerski dla jeńców niemieckich funkcjonować zaczął Griazowiec (Obóz NKWD nr 150) — czwarty na terenach ZSRS obóz tego typu, po Orankach (Obóz NKWD nr 74), Jela-budze (Obóz NKWD nr 97) i Suzdalu (Obóz NKWD nr 160).

Największy napływ tej kategorii jeńców miał miejsce w 1944 i pierwszych miesiącach 1945 r. Dotycząca ich odpowiednia partia wstępna części drugiej i związana z nią skąpa dokumentacja zostały w większości powtórzone za wspomnianym wyżej wydawnictwem „*Tiepier' ja pribył na kraj swieta...*”. Skorelowano je z dokumentami dotyczącymi Polaków ogarniętych przez wstępującą na ziemię polskie Armię Czerwoną (NKWD) i skierowanych do obozów wołogodzkich jako „element konrrewolucyjny”, głównie żołnierzy Armii Krajowej. Dużą wartość poznawczą mają zamieszczone w tej części aneksy: wykaz biogramów (z więzinnymi fotografiami portretowymi) polskich jeńców wojennych Obozu Griazowieckiego, represjonowanych z przyczyn politycznych, jak też szczegółowa stabelaryzowana informacja o obozach, punktach obozowych i innych miejscach przetrzymywania polskich jeńców wojennych i internowanych na terenie Obwodu Wołogodzkiego, zawierająca dane o ich lokalizacji, okresie funkcjonowania, stanach maksymalnych jeńców w wyodrębnionych okresach oraz część opisową (s. 274–285).

Ważnym uzupełnieniem informacji gromadzonych w stworzonej przez Ośrodek „Karta”, a obecnie kontynuowanej przez Instytut Pamięci Narodowej bazie *Indeks represjonowanych* będzie niewątpliwie wykaz siedemdziesięciu jeden nazwisk polskich jeńców i internowanych zmarłych w latach 1943–1946 w Obwodzie Wołogodzkiem²⁶ oraz rozbudowana informacja o miejscach ich pochówku²⁷ (s. 286–299). Zawarte w nich dane o miejscu grzebania zmarłych wymagają dalszych prac weryfikacyjnych, jako że do 1946 r. w ogóle nie były prowadzone księgi cmentarne, a sporządzane po tej dacie wypełniano bardzo niestarannie. Elementem bardzo utrudniającym weryfikację zamieszczonych w wykazach i tabelach nazwisk zmarłych jest ich fonetyczny zapis przez niewykształconych enkawudzystów — w sumie słusznie pozostawiony bez korektur, w swej pierwotnej formie. Ich latinizacja to już zadanie dla archiwistów i historyków polskich.

Ostatnie chronologicznie dokumenty z tej części pochodzą z 1948 r. i dotyczą repatriacji do Polski jeńców wojennych i internowanych, osadzonych w obozach w latach 1944–1945.

Najobszerniejsza część trzecia dotyczy tematyki polskich przesiedleńców specjalnych. Składa się z wprowadzenia, 102 dokumentów oraz obszernego aneksu: 203 rozbudowanych biogramów obywateli polskich represjonowanych w Obwodzie Wołogodzkiem pod pretekstami kryminalnymi²⁸. Użyte w tytule tej części określenie „przesiedleńcy specjali” (*spiecpieriesielency*) dotyczy wszystkich kategorii deportowanych, co z punktu widzenia nomenklatury użytej w dokumentach wymaga jednak wyjaśnienia. Zasadniczo władze sowieckie określały tak deportowanych w pierwszej masowej deportacji z 10 II 1940 r. (ok. 141 tys. osób). W stosunku do deportowanych w drugiej masowej deportacji z 13 IV 1940 r. (ok. 61 tys. osób), obejmującej głównie rodziny ofiar zbrodni katyńskiej, posługiwano się terminem „wysłani w trybie administracyjnym” (*administratiwno-wyslannyje*), natomiast tych z trzeciej, z 29 VI 1940 r. (ok. 79 tys. osób) — terminem „przesiedleńcy specjali–uciekiniery” (*spiecpieriesielency–biezency*). W czwartej masowej deportacji z maja i czerwca 1941 r. (34–44 tys. osób) wprowadzono jeszcze inne określenie — „zesłańcy” (*sslynoposielency*). Na

²⁶ Nazwisko, imię, patronimik, rok urodzenia, stopień wojskowy, miejsce przetrzymywania, data śmierci, przyczyna śmierci, data pochowania, miejsce pochowania.

²⁷ Usytuowanie cmentarza, jego podległość administracyjna, okres funkcjonowania, ogólna liczba pochowanych z uwzględnieniem Polaków, opisowa informacja o cmentarzu.

²⁸ Imię, nazwisko, patronimik, narodowość, miejsce przetrzymywania (zamieszkania), status, data aresztowania, podstawa zatrzymania, zakres oskarżenia, sentencja wyroku, podstawa i data amnestionowania (bądź dalszy los w warunkach izolacji), data zwolnienia, data i instytucja rehabilitująca, więzienne fotografie portretowe.

ogół forma użyta w danym dokumencie wskazuje, w ramach której deportacji wymienione w nim osoby znalazły się w Obwodzie.

Wojenne i powojenne losy obywateli polskich wywiezionych do kilkudziesięciu *spiecposiołków* i pomniejszych miejsc osiedlenia na ogromnym terytorium Obwodu Wołogodzkiego (ok. 154 tys. km²)²⁹ to temat częściowo opracowany. Najobszerniej w zakresie dotyczącym ponad 14 tys. skierowanych tam w trakcie pierwszej (luty; ok. 10 tys. osób) i trzeciej (czerwiec; ok. 4,2 tys. osób) masowej deportacji z 1940 r.³⁰ Omawiany tom bardzo znacznie poszerza tę wiedzę, wprowadza wiele nowych ustaleń zaczerpniętych przede wszystkim z archiwaliów wytworzonych na szczeblu Obwodu, przebadanych wcześniej tylko w niewielkim stopniu.

Całkowicie nowa jest informacja, iż pierwsi obywatele polscy, którzy zimą z 1939 na 1940 r. znaleźli się w Obwodzie Wołogodzkiem, przybyli tam dobrowolnie, zachęceni obietnicami dobrze płatnej pracy. Zatrudnieni zostali głównie przy wyrębie lasów i w zakładach tekstylnych, gdzie w odróżnieniu od deportowanych ujmowani byli w dokumentacji jako robotnicy 1–ej kategorii (*bieżency raboczije 1–oj kategorii*). Do marca 1940 r. ich liczba przekroczyła 3,3 tys. osób. Natomiast deportowanych osadzano w zwartych grupach, od 100 do 500 rodzin na *spiecpasiołek*.

Jak potwierdzają dokumenty, deportowani w ramach pierwszej i trzeciej deportacji, którzy trafili do Obwodu Wołogodzkiego, różnili się zasadniczo. W pierwszej deportacji zdecydowanie dominowały rodziny polskie (82 proc.; ok. 9,3 tys. osób) z gospodarstw wiejskich, w większości wielodzietne; w trzeciej — obywatele polscy pochodzenia żydowskiego (84 proc.; ok. 3,9 tys. osób) z miast i miasteczek, w większości niepełne rodziny, w tym także pojedyncze osoby.

Osadnicy specjalni obywatele polscy przybywali do Obwodu Wołogodzkiego także po zakończeniu masowych deportacji — aż do wiosny 1941 r. Były to rodziny zsyłane w trybie indywidualnym, jak też deportowani wcześniej do innych obwodów, którzy byli na listach pierwszej (głównie) i trzeciej (znacznie rzadziej) deportacji, ale z różnych względów nie trafili do właściwych transportów i zostali osadzeni w innych obwodach (głównie Obwodzie Gorkowskim). Na stan liczebny obywateli polskich w Obwodzie w niewielkim stopniu wpływały w tym okresie także dobrowolne przyjazdy osób chcących połączyć się z rodzinami (132 osoby), narodziny³¹, ucieczki³² i zgony, dość częste ze względu na praktycznie brak opieki medycznej, wyśrubowane normy pracy, surowy klimat i permanentne niedożywienie.

Z licznych dokumentów wynika, iż deportowani nie pogodzili się ze swym losem, podejmowali indywidualnie bądź zbiorowe akcje protestu (najczęściej strajki) wobec jawnie prowadzonej przeciwko nim polityki wyniszczenia przez niewolniczą pracę. Z reguły odmawiali współpracy agenturalnej, co usiłowali wymusić na nich enkawudziści³³. Przeciwno 145 polskim osadnikom specjalnym zostały w latach 1940–1941 wytoczone sprawy karne. Najwięcej w początkach lipca 1941 r., z reguły o sianie defetyzmu. Orzekano w trybie przyspieszonym,

²⁹ Mapę Obwodu z zaznaczonymi miejscami osiedlenia deportowanych zob. *Indeks represjonowanych*, t. XVII: *Deportowani w obwodzie wołogodzkiem* (między stronami 24–25).

³⁰ Ibidem; „Istoriczeskije sborniki «Miomoriał»”, wyp. 1: *Riepriesii protiv polakow i polskich grażdani*, Moskwa 1997; *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, oprac. W. Christoforow i in., Warszawa–Moskwa 2003.

³¹ Śmiertelność wśród dzieci urodzonych w *spiecposiołkach* przekraczała 28 proc. (s. 311).

³² W latach 1940–1941 w Obwodzie Wołogodzkiem odnotowano sześćdziesiąt dwie próby ucieczki osadników polskich, w tym tylko osiem udanych.

³³ Zgodnie ze źródłami jedynie 167 osób, a więc około 1 proc., zdecydowało się podjąć taką współpracę. Natomiast za jej odmowę ponad 2 tys. osób zostało oskarżonych o działalność antysowiecką (s. 313).

co często kończyło się wyrokiem śmierci, który w jednym wypadku wykonano (na Antonim Leszczyszaku, s. 464) — w grudniu 1941 r., a więc kilka miesięcy po dekreście o amnestii. Na jego podstawie w Obwodzie Wołogodzkiem zwolniono 12 950 polskich przesiedleńców specjalnych (s. 318). Udostępniona dokumentacja wskazuje, iż w wielu wypadkach ich los uległ katastrofalnemu pogorszeniu — zostali pozostawieni sami sobie, pozbawieni pracy i prawa do tzw. powierzchni mieszkaniowej.

Teoretycznie opiekę nad amnestionowanymi przejęło przedstawicielstwo Ambasady RP na obwody Archangielski i Wołogodzki, którym kierował Józef Gruja. Jak wynika z dokumentacji, w praktyce w Obwodzie Wołogodzkiem zajmował się nią nie Gruja, lecz jego zastępca Jerzy Gruszczyk, któremu pomagał Marian Nowosad³⁴. Pomoc okazała się symboliczna ze względu na niewielkie w stosunku do ogromu potrzeb środki, jak też niemożność dotarcia do wielu miejsc osiedlenia. Wkrótce zresztą zamarła z powodu oskarżeń kierowanych pod adresem przedstawicielstwa o działalność szpiegowską.

Kryzys na tle przymusowej paszportyzacji, a następnie zerwanie stosunków polsko-sowieckich w związku z ujawnieniem zbrodni katyńskiej to kolejne odosłony tragicznych losów obywateli polskich w Obwodzie Wołogodzkiem. W udostępnionej dokumentacji znalazły one śladowe odbicie. Nieporównanie więcej przekazów dotyczy akcji przesiedleń obywateli polskich z Obwodu Wołogodzkiego w południowe rejony Związku Sowieckiego. W trakcie dwu tur tej akcji, od maja do grudnia 1944 r., przesiedlono ogółem ponad 55 tys. osób, w wielu wypadkach ratując im dzięki temu życie³⁵. Kilka końcowych dokumentów, z lutego–czerwca 1946 r., dotyczy transportów repatriacyjnych z Obwodu Wołogodzkiego do Polski. Chronologicznie zamyka tę partię dokumentacji raport wołogodzkiego Wydziału Przesiedleńczego za 1946 r.

Pozostaje do wyjaśnienia data zamknięcia cezury tomu — rok 1953. Jest ona kontrowersyjna, zważywszy iż dokumentacja części drugiej doprowadzona została do października 1948 r., a części trzeciej — do stycznia 1947 r. Polacy w Obwodzie Wołogodzkiem oczywiście nie zniknęli po 1948 r.; można ich tam znaleźć nawet dzisiaj. Natomiast 1953 r. w historiografii rosyjskiej stanowi kanoniczną cezurę we wszystkich opracowaniach traktujących o masowych represjach, także w Obwodzie Wołogodzkiem³⁶. Ogólnie rzecz biorąc, można to zrozumieć, ale w stosunku do zamieszczonej w omawianym tomie konkretnej dokumentacji nie ma to sensu.

Prezentowane opracowanie warte jest uwagi, przede wszystkim jako przykład możliwości źródłowego, niekiedy wręcz analitycznego zilustrowania w skali regionalnej wycinkowej — w tym wypadku obwodu — ważnej tematyki represji stosowanych przez sowieckie państwo-partię wobec poszczególnych narodów (narodowości), a więc wbrew internacjonalistycznej doktrynie. W znaczący sposób uzupełnia dotychczasowe możliwości w zakresie dokumentacji drukowanej, traktującej o represjach wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1948. Wiele ustaleń z niej wynikających w dużym zakresie można — na zasadzie *pars pro toto* — generalizować, odnosić także do innych regionów i innych prześladowanych na-

³⁴ Osoby niewymieniane w polskiej literaturze przedmiotu. Por. D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999; B. Szubtarska, *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941–1943*, Warszawa 2005.

³⁵ Kwestia ta poruszana była incydentalnie w historiografii polskiej. Zob. A. Głowacki, *Przemieszczenia obywateli polskich w Związku Radzieckim w 1944 roku*, Łódź 1989.

³⁶ Por. np. W. B. Konasow, *Istoriaja polityczeskich riepriesij i pienitienciarnoj praktiki w Wołogodskom kraje (1918–1953)*, Wołogda 2006.

rodów (narodowości)³⁷. Natomiast w zakresie opracowania tego materiału (obszerne części wprowadzające) można byłoby postawić wiele zarzutów, w szczególności braku wykorzystania polskiej historiografii tematu. Nie opracowanie, lecz dokumentacja przesądzają jednak o wadze omawianej publikacji.

Tom, który w wyjątkowo efektownej formie edytorskiej trafił na rynek wydawniczy, ma charakter dokumentarnej publikacji naukowej. Jak wspomniano, dokumentacja ta ujęta została w postaci trzech korelujących z sobą ciągów materiałów ilustrujących: wielki terror i tzw. operację polską w Obwodzie Wołogodzkiem (1937–1938); losy polskich jeńców wojennych i internowanych w obozach i szpitalach specjalnych Obwodu Wołogodzkiego (1939–1948); losy polskich osadników specjalnych w Obwodzie Wołogodzkiem (1940–1946). Prezentuje materiały rzetelne, w zdecydowanej większości oryginalne, choć opracowane (przypisy rozszerzające, odsyłacze krzyżowe) w niewielkim zakresie. Ma charakter przede wszystkim rejestracji źródeł, wskazania możliwości dalszych badań archiwalnych. Wprowadzenia–eseje poprzedzające kolejne części nie tyle przetwarzają i komentują zakwalifikowane do druku materiały archiwalne, ile referują ich zawartość. Tego nastawionego na prezentację zawartości archiwów charakteru wydawnictwa autorzy nie ukrywają. Tak rozumiem skonkludowanie tylko bardzo przecież obszerne, nasycone informacjami wolumenu zaledwie jednostronicowym zakończeniem (*Epilogiem*). To raptem ogólnikowa refleksja o losie obywateli polskich wplecionym w tragiczną historię XX w., poszerzona o dwa cytaty: ze wspomnień rotmistrza Józefa Czapskiego i gen. Władysława Andersa. Mimo wszystko takiego uniku nie powinni czynić, lecz zdobyć się na skomentowanie przedłożonego materiału w sposób merytoryczny, na wskazanie jego cech oryginalnych, relacji do materiałów postsowieckiego zasobu centralnego, na oszacowanie jego wartości dla uchwycenia zagadnień szerszych, w szczególności zbrodniczości systemu sowieckiego oraz pełnego obrazu martyrologii Polaków i obywateli polskich na Wschodzie w omawianym okresie. Uwaga ta oczywiście nie umniejsza wartości opublikowanych materiałów, bardzo pomocnych przede wszystkim jako surogat warsztatu badawczego dla innych historyków badających zbrodnie sowieckie, choć mniej komunikatywnych dla innych odbiorców.

Wojciech Materski
Warszawa

Ołeksandr Zinczenko, *Katyń. Śladami polskich oficerów*, Olszanica 2015, Wydawnictwo Bosz, ss. 296

Polska historiografia Zbrodni Katyńskiej po 1989 r. składa się już z tysięcy publikacji naukowych i popularnonaukowych, a co roku przybywają nowe pozycje. Tematem zbrodni sowieckiego aparatu represji na polskich oficerach zajmowali się nie tylko historycy, ale tak-

³⁷ Zmasowane represje na tle narodowościowym dotknęły poza Polakami m.in. sowieckich Bułgarów, Czezeńców, Estończyków, Finów, Greków, Japończyków, Kabardyńców, Koreańczyków, Kałmuków, tzw. Kozaków, Litwinów, Łotyszy, Mołdawian, Niemców, Rumunów, Tatarów Krymskich, Turków Mescetyńskich, Żydów, w sumie co najmniej 6 mln osób — W. N. Ziemskow, *Spiecposielency w SSSR. 1930–1960*, Moskwa 2003, s. 281. Zob. też: W. A. Bierdinski, *Spiecposielency. Politiczeskaja sсыłka narodow Sowjetskoj Rossii*, Moskwa 2005; N. F. Bugaj, *Narody Ukrainy w „Osoboj papkie Stalina”*, Moskwa 2006; idem, *Problemy riepiesij i rieabilitacyi grażdan: istorija i istoriografija (XX w.–naczalo XXI w.)*, Moskwa 2012. Wykaz realizowanych w 1938 r. „operacji” według klucza narodowego zawiera zamieszczona w omawianym tomie tabela (s. 32–33).